

اعجاز قرآن

درس دوم

استاد : حجت الاسلام و المسلمین صادق نیا

آموزشیار : سرکار خانم حیدری

مقدمه:

مساله اعجاز، در اصل بحثی کلامی است، که مسائل مطرح شده در آن برای اثبات نبوت و ادعای یک رسول ، بکار می‌رود. به بیان دیگر اعجاز به عنوان دلیلی بر نبوت پیامبران در شماراست؛ و از این جهت از موضوعات مورد علاقه ی ادیان ابراهیمی، یعنی یهودیت، مسیحیت و اسلام، بوده و در الهیات آنان بررسی می شود.

در ادبیات اسلامی، قرآن کلام خداوند و معجزه پیامبر اسلام (ص) است و دلیلی است بر راستی دعوت آن حضرت . بر این اساس، در ادبیات دینی ما، اعجاز پایی در کلام و پایی دیگر در علوم قرآن دارد . به همین دلیل است که، بحث از این موضوع یک بحث میان رشته ای است.

از دیگر سو، اعجاز در مقایسه با برخی دیگر از حوزه های قرآن پژوهی دانشی پی شینی در شمار است؛ به این بیان که پژوهشگران قرآن برای دست یابی به معارف و آموزه های این کتاب آسمانی باید در گام نخست در باره ی اعجاز قرآن دانسته ها و داوری هایی داشته باشند . هر گونه داوری در این زمینه بر فهم و برداشت از قرآن تأثیری مستقیم دارد . بر خلاف برخی دیگر از حوزه های قرآن پژوهی مانند تفسیر قرآن، که از مباحث پسینی این دانش هستند . در این حوزه از علوم قرآنی به مباحث مختلفی پرداخته می شود. در گام نخست بر این نکته تأکید می شود که قرآن کتابی بی مانند است و با آوردن شواهد عقلی و نقلی گوناگون، به اثبات بی مان ندی آن و نیز برخورداری از منشایی الهی و وحیانی تأکید می گردد. ریشه این شاخه از علوم قرآنی را نیز به قرآن بازمی گردانند و آیاتی که از آن تحدی برداشت می شود^۱، خاستگاه آن معرفی می شود. اندیشمندان در این موضوع مسائل گوناگون، از جمله: مفهوم، امکان و معیار اعجاز؛ معارضان و مساله تحدی؛ راز اعجاز قرآن و مساله صرفه و در پایان وجوه مختلف اعجاز قرآن و ... را بررسی می کنند. که هدف از آن دست- یابی به این نکته است که چگونه قرآن سند نبوت پیامبر اسلام (ص) است؛ تا از یک سو، ذهن مخاطبان مسلمانان قانع گردد، و از سوی دیگر به شبهات مخالفان پاسخ داده شود.

^۱ اسراء/۸۹؛ هود/۱۳؛ یونس/۳۸.

بستر تاریخی پیدایش بحث اعجاز قرآن

برخی از نویسندگان با استناد به احادیثی که در عیون اخبار الرضا (صدوق د ۳۸۱) و پس از آن در بحار الانوار آمده است، بر این باورند که اصطلاح معجزه برای نخستین بار در روایتی از امام سجاد (ع)، (۹۵ ه.ق) و پس از وی به امام رضا (ع)، (۲۰۳ ه.ق) به کار رفته است؛ تصور ما بر این است که با توجه به این که حدیث، نقل به معنا شده است؛ کاربرد این اصطلاح در احادیث نمی تواند به پیدایش آن در زمان این دو امام اشاره داشته باشد. از این روی است که در بحث های مربوط به واژه شناسی و لغت نیز به احادیث توجه نمی شود.

به شهادت تاریخ، مباحثی که امروزه ما آنان را در زیر مجموعه ی اعجاز قرآن قرار می دهیم، نوعی واکنش علمی دانشمندان علوم قرآن به شمار می آیند. به گمان شماری از قرآن پژوهان دو عامل تاریخی زیر از جمله مهم ترین دلایل پیدایش این حوزه ی قرآن پژوهی به شمار می آیند:

الف) نهضت ترجمه: از اوایل قرن دوم هجری به بعد و همزمان با خلافت هارون الرشید ترجمه کتابهایی از فرهنگهای دیگر آغاز شد و در زمان مامون عباسی (۲۱۸ ه.ق) به اوج خود رسید. این امر سبب شد تا دانشمندان مسلمان با مباحث مورد علاقه اندیشمندان سایر ادیان آشنا گردند. آشنایی متکلمان مسلمانان با افکار و اندیشه های دیگر ادیان، سبب شد تا آنان پرسشهایی را که در باره ی کتب مقدس دیگر ادیان وارد شده بود به حوزه ی علوم قرآنی نیز وارد کردند. این امر زمینه ای شد برای پیدایش بحث های کلامی، و برخی را به جستجوی سندیت قرآن و دفاع از آن واداشت.^۱

ب) نگارش نوشته هایی در نقد اسلام؛ نگارش این نوشته ها سبب شد تا اندیشمندان اسلامی در مقام پاسخ گویی به این اشکالات حوزه ی مطالعاتی تازه ای در علوم قرآن تأسیس کنند. البته این کار از سال ها پیش از قرا سوم آغاز شده بود، به طوری که مهدی عباسی که پس از مرگ منصور (د. ۱۵۹ ه) به قدرت رسید، به متکلمان دستور داد تا در رد افکار طعن -

^۱ برای تفصیل بیشتر؛ ر.ک: فیهنگ نامه علوم قرآنی؛ اقبال، ابراهیم؛ موسسه انتشاراتی امیر کبیر؛ ۱۳۸۵؛ ص ۳۰۲-۳۰۴.

کنندگان به قرآن کتاب‌هایی بنویسند.^۱ این مخالفتها و ایجاد شبهه در اسلوب و بلاغت قرآن تا سالهای بعد نیز ادامه داشت، که علی بن ربن طبری، (... ۲۴۷ هـ - ق)،^۲ و ابن قتیبه (۲۱۳_۲۷۶ هـ ق)، از آن یاد کرده‌اند.^۳ طبری^۴ در باب هفتم کتاب «الدین والدوله»، بدون این که از واژه های «اعجاز» و «معجزه» استفاده کند، به اثبات نبوت پیامبر اسلام (ص) پرداخته، او از کلمه «آیه» استفاده کرده است. در میانه قرن دوم آزاداندیشانی^۵ به نقد و بررسی قرآن پرداختند. علاوه بر این افراد پیروان ادیان دیگر نیز فرصت یافتند که آزادانه در مورد نبوت و قرآن اظهار نظر کنند.^۶ در مقابل این دو جریان با ظهور معتزله در میانه قرن دوم، اولین بحث علمی منظم در اعجاز سامان گرفت.^۷ این فضا را می توان زمینه ظهور بحث اعجاز بیان کرد.

نگارش کتاب‌های نظم القرآن

^۱ مروج الذهب، مسعودی، ج ۴، ص ۲۲۳-۲۲۴

^۲ این شخصیت غیر از طبری مورخ و مفسر (د. ۳۱۰ هـ) است. وی در ابتدا، کشیشی مسیحی بوده و به وسیله متوکل عباسی به اسلام گرویده است. (الاعلام، ج ۴، ص ۲۸۸). گویند: علت تالیف کتاب وی با عنوان «الدین والدوله» این بوده که وی عموئی مسیحی متعصبی، به نام یحیی بن نعمان داشته، که شاگردانی گرد خود آورده و آنان را تعلیم می داده است. طبری بعدها برای رد افکار و نظریات وی و شاگردانش، کتاب (الدین والدوله) را تالیف کرده است. (فکره الاعجاز القرآن، نعیم حمصی ص ۵۷؛ البیان فی اعجاز القرآن، الخالدی ص ۳۰).

^۳ تاویل مشکل القرآن، ابن قتیبه دینوری، ص ۲۲. وی در مقدمه کتاب خود می گوید: برخی از ملحدان درباره کتاب خدا به طعن پرداخته و آن را دارای اشتباه دانستند و از آن روی گرداندند، در حالی که با بینشی سست، درکی بیمارگونه و نگاهی شبهه افکنانه درباره آن داوری کردند.

^۴ این شخصیت غیر از طبری مورخ و مفسر (د. ۳۱۰ هـ) است. وی در ابتدا، کشیشی مسیحی بوده و به وسیله متوکل عباسی به اسلام گرویده است. (الاعلام، ج ۴، ص ۲۸۸). گویند: علت تالیف این کتاب این بوده که وی عموئی مسیحی متعصبی، به نام یحیی بن نعمان داشته، که شاگردانی گرد خود آورده و آنان را تعلیم می داده است. طبری بعدها برای رد افکار و نظریات وی و شاگردانش، کتاب (الدین والدوله) را تالیف کرده است. (فکره الاعجاز القرآن، نعیم حمصی ص ۵۷؛ البیان فی اعجاز القرآن، الخالدی ص ۳۰).

^۵ ابن مقفع، بشار بن برد، صالح بن عبد قدّوس، عبد الحمید کاتب و والیه بن حباب.

^۶ و خود خلیفه، اندیشه مخلوق بودن قرآن که در عصر او به اوج خود رسید و اعجاز قرآن به عنوان بخشی از آن مطرح می شد، کمک می کرد.

^۷ مشهورترین افراد معتزلی که در این بحث سخن گفتند عبارتند از نظام ابراهیم بن سیار ابواسحاق (۲۳۱ ق)، عیسی بن صبیح مزار (۲۳۶ ق) و جاحظ عمرو بن بحر بن محبوب ابوعثمان (۲۵۵ ق).

اولین کتاب با عنوان «نظم القرآن» از ابوعثمان، عمرو بن بحر جاحظ، (۱۶۳_۲۵۵ هـ ق) شاگرد نظام معتزلی (۲۲۴) بوده است.^۱ وی از بزرگان علم و ادب و رهبر فرقه جاحظیه است.^۲ نظم القرآن کتابی است که وی درباره اعجاز نوشته، و در آن به مساله نظم کلمات و آیات قرآنی توجه شده است. این کتاب تا عصر باقلانی موجود بوده و بعد از آن مفقود شده است.^۳ عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری، (۲۱۳_۲۷۶ هـ ق) از مفسران، محدثان، ادیبان و مورخان بزرگ قرن سوم هجری است. وی آثار گوناگونی را از خود بر جای گذاشت. کتاب نظم القرآن او در دسترس نیست اما وی در مقدمه کتاب تاویل مشکل القرآن دیدگاهش را درباره اعجاز قرآن بیان کرده است.^۴ ابوحنیفه، احمد بن داود دینوری، (..._۲۸۲ هـ) (۲۸۲ هـ ق) از دانشمندان مشهور قرن سوم است که در نزد ابن سکیت و پدر وی دانش آموخته و در دانش های بسیاری مهارت یافته است.^۵ یاقوت حموی، از کتاب نظم القرآن وی نام برده است^۶ که این کتاب هم اکنون در دسترس نیست.

۲. پیدایش و رواج اصطلاح اعجاز در آثار دانشمندان

در اواخر قرن سوم، اولین کتاب، که عنوان «اعجاز القرآن» را داشت، تالیف شد. ابو عبدالله، محمد بن زید بن علی واسطی، (..._۳۰۷ هـ ق) از شاگردان ابو علی جبائی است. ابن ندیم، از کتاب وی با عنوان «اعجاز القرآن فی نظم و تالیفه» یاد

^۱. الفهرست، ابن ندیم، ص ۲۱۰

^۲. الاعلام، ج ۵ ص ۷۴.

^۳. دکتر اسعد عبدالعظیم محمد، آراء و دیدگاه های جاحظ را از کتابهای وی و منابع دیگر استخراج کرده است و گویا به گونه ای «نظم القرآن» را بازیابی و با همان نام «نظم القرآن» قاهره، مکتبه الزهراء، ۱۴۱۵، هـ.ق. ۳۶۰ صفحه وزیری چاپ و منتشر کرده است.

^۴. تاویل مشکل القرآن، ص ۳.

^۵. الاعلام، ج ۱ ص ۱۲۳ و ریحانة الادب، ج ۷ ص ۷۲.

^۶. معجم الادباء، ج ۳، ص ۲۹.

کرده.^۱ همچنین داودی، از کتاب او با عنوان اعجاز القرآن نام برده است.^۲ لازم به ذکر است، کتاب‌هایی با عنوان نظم القرآن پس از این نیز نوشته شده است.^۳ پس از این دو کتاب، نیز کتاب‌های دیگری که عنوان اعجاز القرآن را دارد، نگاشته شد؛

^۱ الفهرست، ص ۶۵ و ۳۲۱. زرکلی برای باهلی کتابی یاد می‌کند، ابوعمر، محمد بن عمر بن سعد باهلی (... ۳۰۰ هـ ق)، در بصره به دنیا آمد و بعدها در همانجا به تعلیم و تعلم پرداخت. وی از بزرگان معتزله در قرن سوم هجری است اعجاز القرآن از جمله کتاب‌های اوست. الاعلام ج ۶، ۳۱۱.

^۲ طبقات المفسرین، ج ۲، ص ۱۴۳. کتاب واسطی نخستین اثری است که با عنوان اعجاز القرآن به ثبت رسیده و کتاب‌های پیش از آن، عنوان اعجاز القرآن را به همراه ندارد. مصطفی رافعی در این باره چنین می‌گوید: اولین کتابی که در شرح و بسط به روش معمول در آن زمان نگارش یافت، کتاب اعجاز القرآن تألیف ابوعبدالله محمد بن زید واسطی است اعجاز قرآن و بلاغت محمد ۱۲۲، ر.ک. فکرة اعجاز القرآن ص ۶۱.

^۳ ابو علی طوسی (... ۳۰۸ هـ ق) ابو علی حسن بن علی بن نصر طوسی، مشهور به کُرْدُش، از دانشمندان اسلامی قرن سوم و آغاز قرن چهارم است. ابن ندیم از کتاب نظم القرآن وی یاد کرده است (الفهرست، ص ۶۶). ابن ابی داوود سجستانی (۲۳۰-۳۱۶ هـ ق) ابوبکر، عبدالله بن سلیمان بن اشعث ازدی سجستانی، فرزند یکی از گردآوردگان صحاح سته، (سنن ابی داوود) است. ابن ندیم از نظم القرآن وی نام برده است. (الفهرست، ص ۴۲۲). بلخی (۲۳۵-۳۲۲ هـ ق) ابوزید، احمد بن سهل بلخی، از بزرگان علم و ادب و جامع علوم عصر خود بوده، نظم القرآن یکی از کتابهای اوست (الفهرست، ص ۲۲۹؛ طبقات المفسرین، ج ۱، ۴۳؛ الاعلام، ج ۱، ۱۳۴؛ دائرة المعارف تشیع، ج ۳، ص ۴۰۸). شلمغانی (... ۳۲۲ هـ ق) محمد بن علی شلمغانی، مشهور به ابن عزاقر، از علمای امامیه در قرن سوم و چهارم هجری است که بعدها بدعت‌هایی در دین وارد کرد. نجاشی از کتاب نظم القرآن او یاد کرده است (رجال نجاشی، ۳۷۹، الذریعه، ج ۲، ص ۲۲۰؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۴۷؛ هدیة الاحباب، ص ۶۵). ابن اخشید (۲۷۰-۳۲۶ هـ ق) ابوبکر، احمد بن علی، مشهور به ابن اخشید از بزرگان معتزله در عصر خود بوده است. عنوان یکی از کتابهای او نظم القرآن است. (الفهرست، ص ۳۲۱؛ الاعلام، ج ۱، ص ۱۷۱؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۷۱۳. الفهرست، ص ۶۵). ابن دُرُسْتَوَیَه (۲۵۸-۳۴۷ هـ ق) ابو محمد عبد الله بن جعفر بن درستویه، از بزرگان علم و ادب است. زادگاه وی ایران بوده و بعدها به بغداد رفته است. (الاعلام، ج ۴، ص ۷۶). ابن ندیم از کتاب نظم القرآن او یاد می‌کند. (التهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۲۲۱).

از جمله نگارندگان آنها: رمانی (۲۹۶-۳۸۴ هـ ق)^۱، قیروانی (۳۱۰-۳۸۶ هـ ق)^۲، خطابی (۳۱۹-۳۸۸ هـ ق)^۳، باقلانی (۳۳۸-۴۰۳ هـ ق)^۴ هستند.

با توجه به آنچه که بیان شد، به نظر می رسد، اصطلاح، «معجزه و اعجاز» در قرن سوم، کاربرد نداشته و یا مفهومی فراگیر نبوده است و پس از این رواج یافته است.

منابع مهم موجود در بحث اعجاز قرآن

دلائل الاعجاز : عبدالقاهر جرجانی (د. ۴۷۱)؛ المغنی فی ابواب التوحید والعدل (جلد شانزدهم)، قاضی عبدالجبار معتزلی (د. ۴۱۵)؛ ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن، رمانی، خطابی، جرجانی؛ البرهان الکاشف فی اعجاز القرآن، زملکانی (د. ۶۵۱)؛ الطراز فی اسرار البلاغه و علوم حقائق الاعجاز، یحیی بن حمزه علوی (د. ۷۴۹)؛ نهائیه الایجاز فی درایه الاعجاز، فخر رازی (د. ۶۰۶)؛ معترک الاقران، سیوطی (د. ۹۱۰)؛

مهمترین کتاب های اعجاز در دوره معاصر

^۱. کتابی با عنوان اعجاز القرآن (النکت فی اعجاز القرآن) از اوست الفهرست، ۱۰۷؛ معجم الادباء، ج ۱۴، ص ۷۵؛ طبقات المفسریا، ج ۱، ص ۴۲۰. ابوالحسن، علی بن عیسی رمانی از بزرگان علم نحو، تفسیر و کلام در قرن چهارم هجری است. وی در بغداد به دنیا آمد و در شمار متکلمان معتزلی عصر خود بود. الفهرست، ۱۰۷ الاعلام، ج ۴، ۳۱۷

^۲. ابو محمد، عبدالله بن عبدالرحمن قیروانی، به ابن زید، قطب المذهب، و مالک الاصغر، شهرت یافته است، وی در قیروان به دنیا آمد و پیر و مذهب مالک بن انس گردید و بعد ها از دانشمندان این مذهب شد. کتاب اعجاز القرآن از اوست. معجم مصنفات القرآن الکریم، علی شواخ اسحق، ج ۱، ص ۱۴۶؛ معجم المفسرین عادل نویهض، ج ۱، ص ۳۱۲. عادل نویهض، نام کتاب او را البیان فی اعجاز القرآن آورده است.

^۳. ابوسلیمان، محمّد بن محمد بن ابراهیم بن خطاب، مشهور به خطابی از محدثان و فقیهان برجسته قرن چهارم هجری است. وی در بُست یکی از شهرهای کابل به دنیا آمد. از جمله کتابهای او بیان اعجاز القرآن است. این کتاب وی در ضمن کتاب ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن به چاپ رسیده است. اولین کتابی که عنوان اعجاز را دارد و هم اکنون در دسترس است این کتاب است.

^۴. ابوبکر محمد بن طیب باقلانی از متکلمان و فقهای برجسته قرن چهارم هجری است. در بصره زاده شد و در بغداد سکنی گزید. اعجاز القرآن یکی از کتابهای اوست. الاعلام، ج ۶، ص ۱۷۶. کتاب وی از گذشته تا کنون مورد توجه دانشمندان بوده است.

التمهيد (جلد ٥، ٦ و ٧ مربوط به بحث اعجاز است) محمد هادی معرفت؛ اعجاز القرآن والبلاغة النبوية : مصطفى صادق الرافعي؛ فكرة اعجاز القرآن: نعيم الحُمصی؛ تطور دراسات اعجاز القرآن، عمر ملاحویش؛ قضیة اعجاز القرآن، عبدالعزیز عرفه؛ اعجاز القرآن فی دراسات السابقین، عبدالکریم خطیب؛ بینات المعجزة الخالدة : ضیاءالدین عتر، وی اشکالات مستشرقان را آورده و پاسخ داده است. المعجزة الكبرى: محمد ابوزهره؛ الاعجاز البياني للقرآن : عایشه عبدالرحمن (بنت الشاطی).

۱. اعجاز به معنای ناتوان ساختن است به گونه ای که دیگران از آوردن مانند آن ناتوان باشند.
۲. واژه اعجاز و معجزه در قرآن به این معنا به کار نرفته و کلمات دیگری چون آیه، بینه، برهان، سلطان، بصیرت و شیء مبین به کار رفته است.
۳. معجزه در اصطلاح کلام به هر امر خارق العاده که همراه با تحدی، مصون از معارضه باشد گفته می شود.
۴. معجزات پیامبران همواره متناسب با فنون و دانش زمانشان بوده است.
۵. معجزه به دو دسته حسی و عقلی تقسیم می شود و بیشتر معجزات عرضه شده بر پیامبر اسلام از نوع عقلی بوده است.
۶. بنا بر ادله عقلی و فطری، بر خداوند واجب است تا برای هدایت بشر پیامبران را ارسال کند و برای اثبات صدق رسالتشان آنان را مجهز به معجزه گرداند، به گونه ای که دیگران از آوردن مانند آن ناتوان باشند.
۷. همه مخاطبان پیامبران از آنان درخواست معجزه نکرده اند و پیامبران نیز دعوت خویش را با معجزه آغاز نکرده اند.
۸. معجزه یک ضرورت دفاعی به شمار می رود و ابزاری تبلیغی نیست.
۹. معجزه یکی از راه های تشخیص پیامبر راستین از پیامبر دروغین است.
۱۰. معجزه پیامبر اسلام برای همه عصرهاست بر خلاف معجزه های دیگر پیامبران که مخصوص زمان خودشان بوده است.

محورهای پژوهشی:

بررسی بستر کلامی پیدایش اعجاز قرآن

منابع: فلسفه علم کلام، ولفسون، ترجمه احمد آرام؛ فی علم الکلام، احمد محمود صبحی؛ کتاب های مربوط به عصر

عباسی و نهضت ترجمه.